

WŁADYSŁAW ANATOLJEWICZ PESOCKI
MOSCOW REGION STATE UNIVERSITY, MOSCOW, RUSSIA
e-mail: vlad2008@yandex.ru

Internalizm i eksternalizm* w dynamice współoddziaływania między filozofią a literaturą (Średniowiecze – Nowożytność)

Analiza współdziałania filozofii i literatury pozwala postawić hipotezę, że dominująca pozycja wewnętrznych bądź zewnętrznych czynników rozwoju – procesów integracyjnych i dezintegracyjnych – jest uwarunkowana społecznie. Taki stan rzeczy zależy głównie od jakości czynników

* Spór między internalizmem a eksternalizmem związany jest z prymatem w strukturach poznawczych bądź umysłowych określonych czynników zewnętrznych bądź wewnętrznych. W trakcie tego sporu zostały wyodrębnione dwa kluczowe rodzaje czynników epistemiczne, dotyczące wiedzy i jej form uzasadniania, a także semantyczne, które dotyczą znaczenia oraz pewnych treści znajdujących się w umyśle. Kubić zwraca uwagę na to, że stanowisko internalistyczne odnosi się do filozofii Kartezjusza, jego koncepcji podmiotu, zaś stanowisko eksternalistyczne odwołuje się do tradycji arystotelesowskiej i scholastycznej, czyli przedkartezjańskiej. Zob. A. Kubić, *Obiektywność, eksternalizm i sceptycyzm*, „Zagadnienia Naukoznawstwa”, 2015, 2 (204), s. 176. „O ile eksternalista głosi w najgrubszym zarysie, że determinacja własności pewnego systemu jest przynajmniej częściowo, jeżeli nie w całości, determinowana przez relację do jego otoczenia, o tyle internalista utrzymuje, że zależność ta nie jest konieczna, ponieważ analizowana własność jest określana wyłącznie lub w części przez czynniki wewnętrzne systemu”. W. Płotka, *Fenomenologia między internalizmem i eksternalizmem. Sformułowanie problemu*, „Studia Philosophiae Christianae”, UKSW 49(2013)1, s. 74. [przyp. tłum.]

ideologicznych, a także ich umiejscowienia w życiu duchowym społeczeństwa. Jeżeli pewien element dominuje [w społeczeństwie – przyp. tłum.], to tym samym kształtuje on jednolite społeczne cele (na przykład tak żarliwie pożądane we współczesnej Rosji idee ogólnonarodowe), zapewnia środki niezbędne do ich realizacji, ustalając w ten sposób stan powszechnej (w następstwie także społecznej) świadomości oraz stwarza zewnętrzne warunki dla dominacji procesów integracyjnych we współdziałaniu z elementami życia duchowego społeczeństwa. W tym przypadku na osiągnięcie jedności danych elementów wpływa cały potencjał społeczeństwa: wszystkie formy władzy, instytucje społeczne, organizacje, kształtowane i konstytuowane relacje czy odniesienia.

Na ogół podobna sytuacja kształtowana jest na racjonalnej albo irracjonalnej podstawie. W średniowieczu taką podstawą (czy takim czynnikiem) była religia, reprezentowana w społeczeństwie przez odpowiednią instytucję – Kościół. Kościół w epoce tej stał się autentycznym posiadaczem władzy, twardo przewodził i kontrolował realizację zasady teocentryzmu w życiu duchowym społeczeństwa. I jeśli we wczesnej patrystyce realizowanie wskazanej zasady nie spotkało się ze społecznym sprzeciwem, a niezachwiany autorytet Ojców Kościoła był wystarczającą podstawą jego dominacji, to w późnej patrystyce Kościół został zmuszony do posługiwania się racjonalną i artystyczną pomocą filozofii i literatury. Jednak w tym czy innym przypadku nie zmienia się obiekt zainteresowania: Bóg (jego istnienie) jako irracjonalna istota, której przedstawicielem na ziemi jest właśnie instytucja Kościoła. Oznacza to, że mamy do czynienia z irracjonalną podstawą występującą w charakterze czynnika zewnętrznego procesów integracji we współdziałaniu badanych zjawisk, dominującą we wskazanym okresie. Cechy współdziałania literatury pięknej i filozofii w epoce średniowiecza zostaną zbadane w nieco szerszej formie.

Dominująca pozycja czynnika ideologicznego w duchowej sferze życia społecznego, stymulująca wzrost procesów integracyjnych we współdziałaniu jego części składowych, może kształtować się także w racjonalny sposób. Historii doskonale znane są podobne przykłady. Należy do nich ideologiczne przygotowanie przedstawicieli oświecenia francuskiej rewolucji burżuazyjnej w latach 1789–1794. Przykład ten może posłużyć za najbardziej charakterystyczny dla współdziałania i znaczący dla analizowanych przez nas zjawisk. Następnym przykładem jest sytuacja powstała w świecie w okresie globalnej konfrontacji dwóch społecznie zantagonizowanych systemów: s o c j a l i z m u i k a p i t a l i z m u, co przejawia się zwłaszcza w ideologicznej konfrontacji i „zmaganiu się” tych dwóch stanowisk. Nie jesteśmy skłonni do tego,

by przenosić ideologiczne obciążenia świadomości społecznej wskazanego okresu poprzez ustrój socjalistyczny (w tym przypadku Związek Radziecki). Były one w równym stopniu właściwe dla obu przeciwstawnych systemów, w których dominująca pozycja czynników ideologicznych w sferze duchowej życia społecznego podtrzymywana była wszystkimi możliwymi politycznymi środkami. W ten sposób ukształtowane zostały warunki konieczne (czynnik zewnętrzny) dla integracji jego elementów (pozycja tworzona jest dzięki współczesnym warunkom).

Dominująca pozycja czynników wewnętrznych co do zasady uwarunkowana jest przez potrzeby rozwoju samego zjawiska. W tym przypadku dotyczy to literatury i filozofii. Najczęściej jest to związane ze wzrostem refleksji na temat analizowanych zjawisk na podstawowym poziomie. Wzrost racjonalności poznania wymaga maksymalnego urzeczywistnienia metodologicznych możliwości każdej dziedziny duchowej praktyki. Wdrożenie tych wymagań z jednej strony determinuje poszukiwanie i odkrywanie tych możliwości, co bezwarunkowo rozszerza metodologiczny arsenał poznania we wskazanych dziedzinach, a z drugiej, optymalizuje jego wykorzystanie dla rozwiązywania konkretnych problemów praktycznych. Początkowo analogiczna sytuacja prowadziła do powstania dezintegracyjnych tendencji we współdziałaniu czynników sfery duchowej. Przejawiają się one w dążeniu każdego z rozpatrywanych podmiotów poznania do określenia swojego przedmiotu w danym procesie, funkcji społecznych i metodologicznych możliwości. Historycznie wskazane tendencje najwyraźniej ujawniają się w „zwrotnych” etapach rozwoju wiedzy naukowej i ogólnej duchowej praktyki.

Przychodzi jednak moment uświadomienia sobie ograniczonych możliwości jednej dziedziny duchowej praktyki po to, by samodzielnie udzielić adekwatnych odpowiedzi na wyzwania naszych czasów. Złożoność organizacji i struktury życia społecznego, stan sfery duchowej społeczeństwa, rozwój elementów podtrzymujących systemowość wymuszają konieczność wzrostu procesów integracyjnych, które realizowane są na następnym etapie rozwoju społecznego.

Jeśli weźmiemy pod uwagę dynamikę integracyjnych i dezintegracyjnych tendencji we współdziałaniu elementów sfery duchowej życia społecznego (w naszym przypadku literatury i filozofii), pojawia się zasada dialektycznej negacji, leżąca u podstaw wskazanych procesów. Ponadto, jak już zaznaczyliśmy, wyodrębnienie zewnętrznych i wewnętrznych czynników, poprzez które są one determinowane, urzeczywistnione jest dzięki zainteresowaniu zaawansowanego poznania współdziałania literatury i filozofii, na-

tury, istoty i rozwoju danego procesu oraz w pewnym sensie ich uwarunkowania. Ten stan rzeczy dotyczy całego procesu rozwoju badanych zjawisk, ale najwyraźniej ujawnia się właśnie w *medium aevum*.

Literatura piękna i filozofia Średniowiecza od początku nie były całkowicie jednolite. Zostały one przedstawione w dwóch aspektach: k l e r y k a l n y m i ś w i e c k i m . Jednakże czynniki te połączone są ogólną zasadą (zasadą teocentryzmu), która – jako dominująca – określała ich istotną treść i odzwierciedlała się w ogólnych zarysach. W odniesieniu do literatury wielu badaczy¹ wskazuje na takie cechy, jak:

Tradycjonalizm. Przez cały okres w omawianej epoce literatura piękna ewoluowała na mocy stałego rekonstruowania ograniczonego zestawu graficznych, ideologicznych, kompozycyjnych i innych struktur – stereotypów – wyrażających się w stałości epitetów, niezmienności motywów i kanonów stosowanych do zilustrowania owego barwnego systemu. Wskazane stereotypy uwarunkowały ich gatunkową strukturę, zachowując przy tym własny pojęciowy, tematyczny, graficzny i ekspresyjny kanon (przykładowo: gatunek hagiografii bądź „wizji” w literaturze klerikalnej² lub gatunek romansu dworskiego w literaturze rycerskiej³).

¹ M. M. Bahtin, *Tworчество Fransua Rable i narodnaâ kul'tura Srednevekov'â i Rennsansa, Hudožestvennaâ literatura*, Moskwa 1990, s. 543. P. M. Bicilli, *Èlementy srednevekovoj kul'tury*, Sant-Peterburg 1995, s. 244. A. A. Gurevič, *Srednevekovoj mir: kul'tura bezmolstvuušego bol'sinstva*, Moskwa 1990, s. 396. 396. Zob. M. Bachtin, *Twórczość Franciszka Rabelaisgo a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, przeł. A. i A. Goreniowie, Kraków 1975. Zob. A. Guriewicz, *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*, przeł. Z. Dobrzyński, Warszawa 1987. Zob. A. Guriewicz, *Jednostka w dziejach Europy (średniowiecze)*, przeł. Z. Dobrzyński, Gdańsk–Warszawa 2002; tenże, *Kategorie kultury średniowiecznej*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1976, s. 5–28.

² Hagiografia jako gatunek pisarski należy do źródeł historiograficznych, poświęcona jest osobom świętym. Opisywała życie świętych, ich kult, relikwie czy cuda. W skład hagiografii wchodzi trzy gatunki: m a r t y r o l o g i a (najstarszy gatunek hagiograficzny, zawiera krótką notę o śmierci męczennika), ż y w o t y ś w i ę t y c h (utwory biograficzne o życiu danego świętego) i m i r a c u l a (księgi cudów, opisujące dokonania świętego w trakcie życia i po śmierci. Zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1993. [przyp. tłum.]

³ Epos rycerski powstał w Europie zachodniej na przełomie XII i XIII wieku (*roman courtois*). Klasyycznym przykładem romansu dworskiego jest opowieść o dziejach miłości Tristana i Izoldy. Najbardziej znanym autorem romansów rycerskich był Chrétien de Troyes autor *Lancelota*. Zob. K. Dybeł, B. Marczuk, J. Prokop, *Historia literatury francuskiej*, Warszawa 2005. Powstawały w tym okresie także opowieści o heroicznych czynach rycerstwa i ich wierności królowi czy seniorowi, nazywały się one *chansons de geste*. Zob. R. Michałowski, *Historia powszechna – Średniowiecze*, Warszawa 2009, s. 273. [przyp. tłum.]

Literatura tego okresu charakteryzowała się e t o s e m moralno-dydaktycznym, a zatem była pouczająca i budująca (moralizatorska). W średniowieczu szczególną popularnością cieszyła się hagiografia i literatura kościelna opisująca żywoty świętych (celem filozofii było zapewnienie sugestywnego charakteru tych opisów i logiki zawartych w nich czynów czy słów). Do X wieku ukształtowany został kanon tego gatunku literackiego: niezłomny, twardy duch bohatera (męczennika, misjonarza, bojownika o wiarę chrześcijańską), klasyczny zestaw cnót, sztywne formuły wysławiania się. Do gatunków dydaktycznych odnosiły się: poemat dydaktyczno-alegoryczny, kazania, hymny (ukierunkowane lirycznie).

Zarówno klerykalna, jak i świecka literatura średniowiecza w jednakowym stopniu były oparte na ideałach i pryncypiach chrześcijańskich (Europa), a tym samym w równej mierze dążyły do osiągnięcia doskonałości ich realizacji, różniąc się między sobą jedynie tematyką.

Język literatury średniowiecznej (szczególnie wczesnego okresu) to łacina – język Biblii i teologii. W analizowanym okresie w języku narodowym wybrzmiały utwory trubadurów⁴, choć nie spowodowało to likwidacji językowej tradycji.

Literatura średniowieczna nie odnosiła się do autentyczności autora. Dostrzegała ją nie w unikatowej, indywidualnej (autorskiej) interpretacji świata i człowieka, lecz w kunszcie realizacji ogólnej dla wszystkich autorów systemu zasady (zasada dogmatyzmu).

Widać, że większość z wymienionych właściwości jest charakterystyczna także dla filozofii tego okresu. W ten sposób geneza mitologiczna daje nam możliwość zauważenia, że w łonie mitu i następnie, wychodząc poza jego granice (średniowiecze), na etapie organizacji sfery duchowej życia społecznego, dla którego charakterystyczna jest jego manifestacja, w większym stopniu na poziomie etnicznej mentalności i masowej świadomości śledzi się jedność filozofii i literatury pięknej, występujących czasem jako tożsame. Jednak na etapie średniowiecza taka jedność zapewniana jest przede wszystkim przez czynnik zewnętrzny (Kościół), który przez długi czas zachowuje pozycję dominującą w organizacji życia duchowego społeczeństwa. Oznaczałoby

⁴ Warto podkreślić, że w okresie średniowiecza oprócz trubadurów prowansalskich (używających języka okcytańskiego) działali także niemieccy *minnesingerzy* czy truwerzy z północnej Francji. Liryka miłosna narodziła się w południowej Francji. Za pierwszego trubadura uważany jest książę Akwitanii Wilhelm IX (1071–1127). Zob. R. Michałowski, *Historia powszechna – Średniowiecze*, Warszawa 2009, s. 273. [przyp. tłum.]

to, że na tym etapie kształtowania się dialektycznej negacji we współdziałaniu literatury pięknej i filozofii przechodzą one przez stadium jedności uwarunkowane stanem środowiska, niskim poziomem refleksji nad danymi zjawiskami i ich genezą. Na tym etapie procesy integracyjne we współdziałaniu danych zjawisk na ogół nie są interpretowane, są one w większym stopniu genetycznie określone.

Udowodnione jest, że potrzeba filozoficznego poznania świata zakorzeniona jest w dynamice życia społecznego i wynika z rzeczywistych potrzeb poszukiwania nowych światopoglądowych wytycznych, regulujących ludzkie działanie. Dlatego kolejny etap kształtowania dialektycznej negacji we współdziałaniu literatury pięknej i filozofii charakteryzuje się wzrostem dezintegracji, związanej głównie z refleksją przy dążeniu do samodzielnej manifestacji. Tym bardziej, że również stan środowiska przyczynia się do takiego wyznaczania celów.

Siedemnasty wiek charakteryzował się przyspieszonym rozwojem nauk przyrodniczych: mechaniki, przyrodoznawstwa (nauk fizycznych), matematyki, które doprowadziły do rewolucji naukowo-technicznej. W sferze społecznej była to epoka wstrząsów i konfliktów, przejawiająca się w wojnach i rewolucjach. Wprowadzono absolutyzm we Francji i Hiszpanii, narodziła się kontrreformacja⁵, wybuchła wojna trzydziestoletnia w Niemczech⁶ oraz

⁵ Kontrreformacja (reforma Kościoła katolickiego, kontrofensywa katolicyzmu) rozpoczęła się od utworzenia dwóch ugrupowań: jedno stało po stronie porozumienia z luteranami (pragnęło odnowy duszpasterskiej), drugie dążyło do bezkompromisowego zajęcia się kwestiami innowierców (reformatorów: protestantów). Dzięki postanowieniom Soboru Trydenckiego nastąpiła katolizacja życia społecznego. Konsekwencją takiego stanu rzeczy były misje międzynarodowe w celu nawracania na katolicyzm, np. misje jezuickie na terenie Urugwaju czy Paragwaju. Pod koniec XVI wieku w krajach tych założono tzw. republiki jezuickie nawróconych na katolicyzm Indian Guarani. W Paragwaju republika ta przetrwała do roku 1767, kiedy to Jezuici zostali wypędzeni z Ameryki Łacińskiej. Zob. Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVI*, Warszawa 2006, s. 296–300. W XVI wieku organizowane były misje hiszpańskie na terenie Nowego Meksyku, Florydy i Teksasu. W roku 1680 wybuchło powstanie Indian Pueblo, które skierowane było przeciwko misjonarzom hiszpańskim. Zob. K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa 2012, s. 204 [przyp. tłum.].

⁶ Trwała od 1618 do 1648 roku. Po II wojnie światowej skupiono uwagę na tym, że nie był to tylko i wyłącznie konflikt dotyczący Niemiec, a konflikt natury ogólnoeuropejskiej. Wiek XVII, zdaniem niektórych naukowców, stanowi ostatnią fazę przejścia z gospodarki feudalnej w kapitalistyczną, zaś ok. 1620 roku doszło do załamania koniunktury gospodarczej, a co za tym idzie do kryzysu gospodarczego (zmniejszenie handlu międzynarodowego w portach w Sewilli i Sundzie). Zob. Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVI*, Warszawa 2006, s. 351–354 [przyp. tłum.].

pierwsze rewolucje burżuazyjne w Holandii⁷ i Anglii⁸. Wspomniane wydarzenia wymagały głębokiej interpretacji, przeanalizowania ich natury i istoty, a także oceny ich wpływu na rozwój społeczny. Epoka ta postawiła przed poznaniem rzeczywiście historyczne i doniosłe pytania, a odpowiedzi na nie powinny były wyznaczyć podstawowe kierunki dziejowego postępu, miejsce i rolę człowieka w tym procesie. Poszukiwanie tych odpowiedzi pod wieloma względami warunkowało przejście do następnego okresu organizacji życia duchowego społeczeństwa („sfery” społecznej) i stało się potężnym bodźcem do rozwoju wiedzy naukowej i artystycznej, refleksji filozoficznej i literatury. Proces uświadamiania sobie wspomnianych zjawisk jest związany ze wzrostem zawartych w nich elementów systemowości, jest on właściwy dla życia duchowego społeczeństwa (na poziomie wspomnianej „sfery”). Odpowiadał wewnętrznym potrzebom rozwoju danych zjawisk (bez tego nie można było odpowiedzieć na wyzwania czasu) i w ten sposób nadawał dominującą pozycję „czynnikom wewnętrznym” we współdziałaniu filozofii i literatury pięknej.

Powyższe procesy determinowały powstawanie cech charakterystycznych dla filozofii nowożytnej. Refleksja tej filozofii jako nauki skupia się nie na sztuce, co było cechą Odrodzenia, ale głównie na nauce, przede wszystkim na przyrodoznawstwie, mechanice i matematyce. Konieczność opracowania wskazanych problemów i potrzeba rozwoju wiedzy naukowej wysunęły na pierwszy plan kwestie poznania, opracowania epistemologii, empiryzmu i racjonalizmu. Filozofia zaczyna poszukiwanie uniwersalnej metodologii, która może być konstruktywnie wykorzystana dzięki poznaniu naukowemu w ogóle i poznawczej działalności człowieka w szczególności. Nauki przyrodnicze dostarczają filozofii dużą i różnorodną bazę faktograficzną, wykorzystanie której przyczynia się nie tylko do rozwiązania metodologicznych problemów przy udziale danych nauk, ale też stymuluje rozwój samej filo-

⁷ Do rewolucji niderlandzkiej doszło w latach 1566–1579. W XVI wieku Niderlandy znajdowały się pod panowaniem Habsburgów, jednak mieszkańcy tego kraju sprzeciwiali się wprowadzeniu absolutyzmu, jak również deprecjonowaniu wszelkich postaci protestantyzmu czy finansowania rządów Filipa II. W roku 1579 doszło do rozłamu Niderlandów na część południową (katolicką), która opowiedziała się po stronie cesarstwa (Hiszpanii) oraz północną burżuazyjną, która broniła zasad parlamentaryzmu. 21.01.1579 roku północna część Niderlandów utworzyła Unię w Utrechcie, która stworzyła fundamenty pod Republikę Zjednoczonych Prowincji. Zob. J. Balicki, M. Bogucka, *Historia Holandii*, Wrocław 1976 [przyp. tłum.].

⁸ Zniesienie ustroju monarchistycznego przez Oliviera Cromwella. Walki trwały od 1642 do 1651 roku. Zob. *The English Civil War*, H. Zins, *Historia Anglii*, wyd. 5, Wrocław 2009 [przyp. tłum.].

zofii. Nie przez przypadek w okresie tym daje się zauważyć w filozofii coraz więcej przedstawicieli nauk przyrodniczych (Francis Bacon, René Descartes, Benedykt Spinoza, Gottfried Wilhelm Leibniz, Thomas Hobbes, Isaac Newton) oraz kształtowanie się w ich profesjonalnych dziełach (oprócz właściwie wiedzy filozoficznej) wynikających (filozofemów⁹), na podstawie integracji wiedzy filozoficznej i przyrodniczej. Francis Bacon był autorem utopii *Nowa Atlantyda*¹⁰, społecznego filozofemu¹¹, w którym określone zostały zasady idealnej struktury państwa, a także projekt państwowej organizacji nauki. Jako znanemu eseiście, nie było mu obce poznanie artystyczne. Jego główne dzieło literackie *Eseje*¹² stanowi źródło pouczeń moralnych i politycznych, wyrażonych w filozoficzno-artystycznej formie, zawiera społeczne filozofemy ujęte w sposób pouczający.

Jednocześnie rośnie zainteresowanie filozofii problemami społecznymi: państwem i prawem, zagadnieniem władzy. Są one u p r a w i a n e nie tylko przez zawodowych filozofów, ale także przez myślicieli, odnoszących się w odpowiedni sposób do obszaru wiedzy humanistycznej (Gottlieb Siegfried Bayer¹³, Francis Hutcheson, Andrey Kaisarov¹⁴, Wasilij Tatiszczew¹⁵, Monteskiusz, Jean-Jacques Rousseau). W ich dziełach także można znaleźć społeczne filozofemy na poziomie teoretycznym, które w następstwie będą interpretowane i rozwijane przez filozofów do współczesnego rozumienia. Tytułem przykładu w swoim dziele *O duchu praw* Monteskiusz zaznacza, że

⁹ V. A. Pesockij, *Filosofiâ i hudożestvennaâ literatura: filosofema v strukture filosofskogo znaniâ*, „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta”, Seria „Filosofskie nauki”, nr 1, 2016, s. 66–77. V. A. Pesockij, *Filosofiâ i hudożestvennaâ literatura: filosofema v strukture filosofskogo znaniâ: opyt klassifikacii filosofem*, „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta”, Seria „Filosofskie nauki”, nr 2, 2016, s. 22–35.

¹⁰ M. Bicilli, *Èlementy srednevekovoj kul'tury*, Sant-Peterburg 1995, s. 244.

¹¹ Model filozoficzny bądź pojęcie filozoficzne.

¹² F. Bèkon, *Novaâ Atlantida. Opyty i nastavleniâ npravstvennye i političeskie*, (Literaturnye pamâtniki) Izd-vo AN SSSR (Akademia Nauk ZSRR) 1954 r., s. 242. [wyd. pol.: F. Bacon, *Nowa Atlantyda i Z Wielkiej Odnowy*, przeł. W. Kornatowski i J. Wikarjak, Warszawa 1995. Zob. F. Bacon, *Szkice polityczno-etyczne*, przeł. S. Pyrowicz, Warszawa 2004. – przyp. tłum.]

¹³ Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738) – niemiecki filolog i historyk, jeden z pierwszych naukowców Petersburskiej Akademii Nauk. Wszelkie prace tego badacza publikowane były w języku łacińskim, albowiem nie znał on języka rosyjskiego. W późniejszym okresie teksty przełożone zostały na język rosyjski.

¹⁴ Andrey Kaisarov (1782–1813) – rosyjski przedstawiciel oświecenia i historyk, profesor Uniwersytetu w Dorpacie (obecnie Tartu).

¹⁵ Wasilij Tatiszczew (1686–1750) – wybitny rosyjski polityk i działacz wojenny, uczonego, pierwszy rosyjski historyk.

wszystko ma swoje własne prawa: ma je bóstwo, świat materialny, istoty obdarzone ludzkim rozumem, zwierzęta, i człowiek¹⁶. Największą niedorzecznością jest twierdzenie, że dostrzegalne zjawiska świata podlegają ślepeму losowi. W rozprawie tej, w formie filozofemów proponowane są idee, które stają się następnie przedmiotem badania filozofii. Dodatkowo należy zaznaczyć, że literatura piękna jest również zaangażowana w ten proces. Dzięki niej polityczna i społeczna nauka nabrała artystycznej formy i stała się dostępna dla szerszego grona odbiorców.

W istocie w rozwoju filozoficznego poznania w analizowanym okresie ujawniły się dwie tendencje: rozwój epistemologii i opracowania problemów społecznych, które określiły strukturę systemów filozoficznych n o w o ż y t n o ś c i . Podstawowymi elementami składającymi się na tę epokę były: g n o s e o c e n t r y z m i s o c j o c e n t r y z m . Zaczynają zarazem być rozwijane gnoseologiczne systemy empiryzmu (Bacon) i racjonalizmu (Kartezjusz). Na nowej podstawie (w odróżnieniu od antycznych szkół filozoficznych) podjęty zostaje problem współdziałania racjonalnego i empirycznego poznania. Sformułowane zostaje zadanie p r z e b u d o w y organizacji wiedzy filozoficznej, najpierw krytycznie, a następnie konstruktywnie. Dotyczy to procesu interpretacji i kształtowania się przedmiotu filozoficznej nauki. Dochodzi do eksplikacji kategoryjnego aparatu, czyli języka filozofii. W rezultacie problemy ontologii czasowo odsuwane są na drugi plan.

Wzrost dezintegracyjnych procesów w dynamice współdziałania filozofii i literatury był uwarunkowany (ze strony filozofii) szeregiem przyczyn. Oto one:

P o p i e r w s z e , nastąpiło odwrócenie się pewnych zjawisk życia duchowego społeczeństwa od wyłącznie religijnej problematyki i zwrócenie się w stronę życia laickiego. Nie można ignorować faktu, że religia (Kościół) była potężnym spoiwem łączącym wszystkie elementy życia duchowego społeczeństwa. Średniowiecze charakteryzowało się centryzmem w organizacji sfery duchowej, która, jak już wykazaliśmy, przejawiała się specyficznym stanem świadomości społecznej cechującym się powszechnością wszystkich tworzących ją elementów. Podstawą takiej jedności była religia. Należy zaznaczyć, że tezę o w y ł ą c z n o ś c i wpływu Kościoła na filozofię i literaturę można przyjąć tylko pod pewnymi warunkami. Jak wiadomo, w instytucji Kościoła rozwijały się zarówno filozofia religijna jak i literatura religijna, ma-

¹⁶ A. Ā. Gurevič, *Srednevekovoj mir: kul'tura bezmolstvuušego bol'sinstva*, Moskva 1990, s. 396.

jące bogatą historyczną tradycję i zachowujące aktualność aż do dziś. Kościół tworzył racjonalne uzasadnienia religijnych dogmatów i artystycznej oprawy religijnych prawd dla nadania im społecznej atrakcyjności. Filozofia i literatura wypełniały powyższe zadania. Dlatego Kościół umacniał fundamenty wiary za pomocą filozofii i literatury, tworząc określone możliwości ich istnienia i rozwoju. I wreszcie, będąc podstawą jedności świadomości powszechnej, Kościół obejmował tym procesem filozofię i literaturę (sztukę), stopniowo przygotowując ich autoekspresję w formach świadomości społecznej.

Po drugie, w epistemologii doszło do zaktualizowania poznania naukowego, zogniskowanego wyłącznie na poszukiwaniu prawdy (w odróżnieniu od poznania artystycznego), które w większym stopniu nakierowane było na poszukiwanie „prawdy artystycznej” albo, mówiąc językiem filozofii współczesnej, na poszukiwanie znaczeń. Nie należy twierdzić, że poznanie artystyczne nie było w ogóle używane przez filozofię. Powyższe przykłady (Monteskiusz) i samo istnienie oświeceniowców (niewielkiej grupy filozofów i literatów połączonych duchowym pokrewieństwem i jednością głównego celu, którzy podjęli się historycznej misji ideologicznego przygotowania francuskiej rewolucji burżuazyjnej) twierdzą coś przeciwnego. Nie można zaprzeczyć, że zauważona przez nas tendencja zaczęła wymownie ujawniać się w analizowanym okresie.

Po trzecie, nastąpiło tymczasowe przeniesienie „środka ciężkości” badań filozoficznych na obszar epistemologii, co stanowi przeszkodę dla kontynuowania problematyki ontologicznej (a przecież właśnie skupienie się na kwestii ontologii w znacznym stopniu zbliżyło do siebie filozofię i literaturę).

Po czwarte, wyraźniejsze (zracjonalizowane) staje się określenie przedmiotu nauki filozoficznej. Podkreślone już zostało, że to Francis Bacon w swoich dziełach zapoczątkował proces, który następnie dostarczył podstaw koncepcji „o d p r z e d m i o t o w i e n i a” filozofii kontynuowanej przez Auguste’a Comte’a, a który znajduje zwolenników także współcześnie. Wyróżniony przez nas proces nie był jednak jednostronny. W XVII wieku literatura piękna także przeżywa wzrost refleksji, determinowanej przez zmiany zachodzące w społeczeństwie. Przejawia się on głównie w tym, że nad wyraz różnorodne doświadczenie literatury zyskało nowe znaczenie w świetle rodzących się oświeceniowych idei. Jedną z przyczyn tego procesu było odejście literatury z obszaru Kościoła i jej zwrócenie się ku życiu świeckiemu, które wyróżnia się różnorodnością i duchową niejednorodnością. Dla zrozumienia

tego zjawiska literatura piękna zarówno pod względem formy, jak i treści, wychodzi poza ramy kościelnych kanonów.

Bogactwo i różnorodność życia duchowego społeczeństwa, w którym składnik religijny przedstawiony jest przez element niezbędny, ale nie jedyny, powoduje zmiany zachodzące w literaturze.

Należy podkreślić, że rozwijany jest język literatury pięknej. Staje się on całkowicie świecki, wolny od kościelnych tradycji i od łaciny. Transformacja języka związana jest z powstawaniem nowych stylów, krystalizowaniem się dialektów językowych. Rozwój druku przyczynia się do aktywnego współdziałania różnych języków narodowych, dochodzi do zapożyczeń językowych. To z kolei wzbogaca treść języka, dzięki temu zaczyna on stawać się coraz bardziej plastyczny. Kształtują się i rozwijają nowe kierunki literatury pięknej. Przykładowo w epoce narodzin we Francji monarchii absolutnej powstaje *klasycyzm*, prąd literacki, któremu właściwa była idea służby władcy i państwu. Do prądu tego przyłączyła się większość *uczonych pisarzy*, których dzieła odegrały znaczącą rolę w rozwoju literatury XVII wieku. Naśladując antycznych poetów, zwolennicy klasycyzmu, w odróżnieniu od renesansowych humanistów¹⁷, czerpali z dziedzictwa świata antycznego nie tyle treść, ile nowe artystyczne zasady, które rozumiano dość formalnie, ale którym jednak autor musiał się podporządkować.

Według specjalistów *estetyka klasycyzmu* została w pełni ukształtowana w traktacie Nicolasa Boileau (1636–1711) zatytułowanym *Sztuka poetycka*¹⁸. Był to jednolity system estetyczny, w którym wyznaczone zostały cele sztuki, tj. rozslawianie monarchii, a także przedstawione zostały poetyckie środki osiągnięcia pożądanego efektu. W rzeczywistości w literaturze pięknej jest to proces zamiany nie tylko obiektu (przedmiotu) artystycznego poznania, ale też głównego społecznego „zleceniodawcy” decydującego o problematyce i celu twórczości artystycznej. Zostaje nim – zamiast Kościoła – państwo. Nie oznacza to, że religijna problematyka wyłączona jest z treści literatury pięknej, ale że traci ona swoją absolutną (czyli dominującą) pozycję. Dodatkowo w rozwijającym się w literaturze sprzeciwie początkowo przeważają motywy antyklerykalne. Sytuacja ta wynika z faktu, że Kościół, zajmując dominującą pozycję w powszechnej świadomości, i który przez dłuższy czas utrzymywał ją, postrzegany był jako główna przyczyna niesprawiedliwości w sferze państwa i społeczeństwa. W związku z tym to

¹⁷ Kluczowym przedstawicielem włoskiego renesansu był Giordano Bruno.

¹⁸ *Pisateli Francii*, sost. E. Ėtkind, Izdatel'stvo „Prosvešenie”, Moskva 1964.

właśnie Kościół staje się początkowo obiektem krytyki literackiej (włoska nowela epoki Odrodzenia *Dekameron*¹⁹ Boccaccia).

Podstawowe cechy zaproponowanego przez Boileau systemu to: r o z u m n o ś ć , c e l o w o ś ć i p r a w d o p o d o b i e ń s t w o . Najwybitniejszym przedstawicielem klasycyzmu, tworzącym w krytycznym stylu śmieiej od innych autorów, był Molier (Jean-Baptiste Poquelin), twórca francuskiej komedii, jeden z założycieli teatru francuskiego. Należy zaznaczyć, że jego trzy największe komedie – Tartuffe, Don Juan, Mizantrop – już w połowie lat sześćdziesiątych oświeślały ideały filozofii materialistycznej (przez pryzmat racjonalizmu). Oznacza to, że części filozoficznej reprezentacji w literaturze, mimo nasilającej się tendencji dezintegracyjnej zostały zachowane, ponieważ dobry pisarz, co do zasady, zawsze dąży do filozoficznego usensowienia rzeczywistości, tworząc światopoglądową podstawę dla kształtowania się filozofemu.

Racjonalizm początkowo rozwijał się w filozofii rozważanego okresu. Ale jeśli w literaturze, to w większym stopniu odzwierciedlał się w realizmie, w krytyce istniejącego porządku, gdzie filozofia konsekwentnie włączała go do teorii poznania, koncentrując się nie na prawdopodobieństwie (literatura), ale na prawdzie. Literatura piękna staje się coraz bardziej upolityczniona. Czynniki ideologiczne jest wciąż obecny w jej treści, ale jej plastyczne przejawy są typowe dla okresu przejściowego w rozwoju społecznym. W analizowanym okresie jest to powiązane z rozwarstwieniem społeczeństwa i z tworzeniem wyodrębnionych grup, coraz bardziej świadomych swoich grupowych interesów. Filozofia również aktywnie podejmuje problematykę społeczną, ale w przeciwieństwie do oficjalnej literatury jest ona mniej zaangażowana, w większym zaś stopniu zorientowana, jak już zaznaczaliśmy, na poszukiwanie prawdy.

W klasycyzmie w określony sposób łączono tradycje literatury Średniowiecza (okresu rozkwitu) i kształtowano podstawy swobodnej twórczości artystycznej. Następnie motyw ten został rozwinięty w literaturze Oświecenia.

Analiza współdziałania literatury pięknej i filozofii pozwala sformułować wniosek, że nasilające się w epoce n o w o ż y t n e j tendencje dezintegracyjne w danym procesie w odniesieniu do literatury uwarunkowane są przez następujące czynniki:

¹⁹ Zob. G. Boccaccio, *Dekameron*, przeł. E. Boyé, Warszawa 2015.

1. Poszerzanie granic przedmiotu poznania artystycznego i złożoność jego treści (społeczne rozwarstwienie społeczeństwa, wzrost świadomości wyodrębniających się grup społecznych).
2. Poszukiwanie w ramach literatury pięknej specyficznych cech, które odzwierciedlają procesy społeczne, charakterystyczne dla analizowanego okresu historycznego.
3. Określenie przez podmiot artystycznego poznania nowych celów artystycznych poszukiwań, uwarunkowane przez zmianę przedmiotu (i samego podmiotu) danego procesu oraz kształtujących się jego zasad.
4. Rozwój procesu upolitycznienia literatury pięknej, wzrost znaczenia ideologicznych czynników w jej treści i układu jej elementów.
5. Wzrost zaangażowania literatury pięknej (szczególnie jej części oficjalnej), która uwarunkowana jest przez specyfikę jej rozwoju jako „zjawiska publicznego”. Literatura ukształtowana została jako znaczący składnik świadomości społecznej, przyciąga uwagę różnych grup społecznych, a przede wszystkim władzy jako skuteczny środek oddziaływania na opinię publiczną.

Wyodrębniając przyczyny warunkujące w XVII wieku wzrost dezintegracji w procesie współdziałania literatury pięknej i filozofii, wyznaczamy na ich podstawie większy wpływ jednego ze wskazanych zjawisk. Zdajemy sobie sprawę z tego, że taki podział ma charakter względny, odzwierciedlający jednolity proces powstania nowego stadium organizacji życia duchowego społeczeństwa („sfery”), kształtowanie świadomości społecznej, jej poziomów i form. Ukształtowanie organizacji duchowej sfery życia społecznego oraz wyodrębnienie się filozofii i literatury pięknej (sztuki) jako samodzielnych (niezależnych) form świadomości społecznej w nowy sposób postawiło problem ich współdziałania. Jego podstawą była już nie tylko genetyczna jedność, która dominowała w poprzednich okresach historycznych i warunkowała rozwój integracyjnych tendencji w danym procesie. Zmieniające się warunki zewnętrzne stwarzają nowe problemy interpretacji społecznej rzeczywistości; transformacja samych analizowanych zjawisk i rozwój refleksji na ich temat określiły interpretacyjny stosunek do procesu współdziałania literatury pięknej i filozofii, a także uwarunkowały jego nowe podstawy.

Nie oznaczało to odejścia od genetycznych przesłanek jako determinujących je czynników, ale zaczęły one powstawać w połączeniu i relacji z innymi wewnętrznymi i zewnętrznymi przyczynami, wywołującymi późniejszą intensyfikację procesów integracyjnych we współdziałaniu literatury pięknej i filozofii.

Po pierwsze, po uformowaniu się jako samodzielnych (niezależnych) składników duchowej sfery życia społecznego otrzymały one dodatkowe możliwości integrowania się. Rozwój organizacji sfery duchowej życia społecznego doprowadził do stworzenia warunków, które przyczyniają się do wzrostu systemowości w tych zjawiskach społecznych, co z kolei, stymuluje odpowiednie procesy w samej sferze duchowej, a tym samym tworzy podstawy integracji między jej elementami. W taki sposób, sam proces organizacji życia duchowego społeczeństwa powstającego z „nieporządku” przechodzi do „strefy społecznej”, przewiduje dominujący rozwój relacji wewnętrznych i determinuje procesy integracyjne między jej elementami.

Po drugie, w XVIII wieku w życiu społecznym Europy zachodzą zmiany, które stwarzają przed społeczeństwem problemy określenia perspektyw i ukierunkowania jego dalszego rozwoju. Zrozumienie tych zagadnień wykracza poza kompetencje konkretnych nauk i wymaga pełnego wykorzystania metodologii wiedzy humanistycznej. Z tego powodu przedstawiają one wzajemne zainteresowanie zarówno filozoficznym, jak i artystycznym poznaniem. Konieczność opracowania tych problemów stanowi również podstawę wzrostu integracji we współdziałaniu filozofii i literatury. Na tym przykładzie widzimy, że dominująca jedność interesów społecznych związana ze zmianą istniejących stosunków społecznych (we Francji „stan trzeci” stanowił około 90% ludności), że kształtuje się wspólny cel, będący podstawą procesów integracyjnych w powszechnej świadomości społecznej i we współdziałaniu jego konkretnych elementów – w szczególności literatury pięknej i filozofii.

Obiektywizacja danego procesu znajduje konkretny wyraz w społecznej przynależności przedstawicieli Oświecenia: niewielkiej grupy filozofów i literatów, którzy podjęli się misji ideologicznego przygotowywania rewolucji mieszczańskiej. Przyspieszony rozwój nauk przyrodniczych i dominacja racjonalizmu w tym procesie sprzyjają umocnieniu się w świadomości społecznej idei scjentyzmu, które wraz z konstruktywnymi dla społeczeństwa następstwami związanymi ze wzmocnieniem roli nauki w postępie społecznym sprzyjają kształtowaniu się tendencji do *d e h u m a n i z a c j i* w i e d z y. Konieczność konfrontacji wskazanej tendencji zakłócającej sferę duchową życia społeczeństwa i mającej na nią destrukcyjny wpływ występuje także jako podstawa integracji wiedzy humanistycznej, czyli filozofii i literatury pięknej.

Oznaczone tendencje wzrostu integracji filozofii i literatury pięknej nie oznaczały „tłumienia” procesów dezintegracji powiązanych przede wszystkim z rozwojem wskazanych zjawisk społecznych jako samodzielnych elementów duchowej sfery życia społecznego. Ich obecność czy dostępność oraz

opór (jako przeciwstawienie się zmianom) stają się jednym ze źródeł jej rozwoju, lecz ich przewaga na różnych historycznych etapach, (jak i dominacja zewnętrznych albo czynników wewnętrznych) zależy od warunków środowiska i wewnętrznych potrzeb analizowanych zjawisk.

Przełożyła i opracowała: Aleksandra Kondrat
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska
e-mail: moskwa.ros@gmail.com

Bibliografia

- Bachtin M., *Twórczość Franciszka Rabelais'go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, przeł. A. i A. Gorienniowie, Kraków 1975.
- Bacon F., *Nowa Atlantyda i Z Wielkiej Odnowy*, przeł. W. Kornatowski i J. Wikarjak, Warszawa 1995.
- Bacon F., *Szkice polityczno-etyczne*, przeł. S. Pyrowicz, Warszawa 2004.
- Balicki J., Bogucka M., *Historia Holandii*, Wrocław 1976.
- Bicilli P. M., *Ėlementy srednevekovojkul'tury*, Sankt-Peterburg 1995.
- Boccaccio G., *Dekameron*, przeł. E. Boyé, Warszawa 2015.
- Dybeł K., Marczuk B., Prokop J., *Historia literatury francuskiej*, Warszawa 2005.
- Guriewicz A., *Jednostka w dziejach Europy (średniowiecze)*, przeł. Z. Dobrzyński, Gdańsk–Warszawa 2002.
- Guriewicz A., *Kategorie kultury średniowiecznej*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1976, s. 5–28.
- Guriewicz A., *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*, przeł. Z. Dobrzyński, Warszawa 1987.
- Guriewicz A., *Srednevekovoj mir: kul'tura bezmolvstvuûsego bol'sinstva*, Moskwa 1990.
- Kubić A., *Obiektywność, eksternalizm i sceptycyzm*, „Zagadnienia Naukoznawstwa”, 2015, 2 (204).
- Michałowski R., *Historia powszechna – Średniowiecze*, Warszawa 2009.
- Mikulski K., Wijaczka J., *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa 2012.
- Pesockij V. A., *Filosofîa i hudożestvennaâ literatra: filosofema v strukture filosofskogo znaniâ* „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogouniversiteta”, Seria „Filosofskie nauki”, 2016, nr 1, s. 66–77.
- Pesockij V. A., *Filosofîa i hudożestvennaâ literatra: filosofema v strukture filosofskogo znaniâ* „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogouniversiteta”, Seria „Filosofskie nauki”, 2016, nr 2, s. 22–35.
- Pisateli Francii*, sost. E. Ėtkind, Izdatel'stvo „Prosvešenie”, Moskwa 1964.

Płotka W., *Fenomenologia między internalizmem i eksternalizmem. Sformułowanie problemu*, „*Studia Philosophiae Christianae*”, UKSW 49(2013)1.

Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1993.

Wójcik Z., *Historia powszechna. Wiek XVI–XVI*, Warszawa 2006.

Zins H., *Historia Anglii*, wyd. 5, Wrocław 2009.

Abstract

The Internalism and Externalism in the Dynamics of the Interaction of Philosophy and Literature (Middle Ages – New Time)

The article is devoted to the analysis of the interaction between philosophy and literature in a particular historical period. Its aim is to identify the main factors of development, that is integration and disintegration processes. The organization of spiritual sphere of the society and differentiation between philosophy and literature (art) as independent forms of social consciousness enabled to look upon their interaction from a new perspective. Changing conditions of the environment, new problems of understanding social reality which are constantly proposed, the transformation of the analysed phenomena and the development of reflection upon them have defined the conscious attitude to the process of their interaction.

Key words: cooperation, integration, differentiation, spiritual sphere of social life, ideology